

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΤΟΥ JOHANNES HESSEN

Υ Π Ο

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εἰσαγωγικά.

Εἰς τῶν σπουδαιότερων φιλοσόφων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, οἵτινες διεκρίθησαν διὰ τὸν καθ' ὅλου φιλοσοφικὸν στοχασμὸν των καὶ ἰδιαίτερος διὰ τὴν ρηξικέλευθον φιλοσοφικὴν των διδασκαλίαν περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ γερμανὸς φιλόσοφος Johannes Hessen, ὅστις ἐγεννήθη τὸ ἔτος 1889 ἐν Lobberich (Rheinland). Καὶ δι' αὐτὸν δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ «φιλοσοφεῖν» του (δηλαδή τὸ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφικὸν «θαυμάζειν» καὶ «ἐξετάζειν») ἐξεκολάφθη, ὡς συχνάκις συμβαίνει, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν θεολογικῶν του σπουδῶν¹. Μετὰ τὴν περάτως τῶν θεολογικῶν του σπουδῶν καὶ τὴν ἀναγόρευσίν του εἰς διδάκτορα τῆς Θεολογίας (ἐν Münster), ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὸ 1920 ἐγένετο ὑφηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας (Köln). Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1927 διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ αὐτῷ Πανεπιστημίῳ.

Ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ Hessen ἦτο θεμελιωδῶς ἀντίθετος πρὸς τὴν κοσμοθεωρίαν καὶ τὰ δόγματα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, δι' αὐτὸ τὸ ναζιστικὸν χιτλερικὸν καθεστῶς τὸ ἔτος 1940 ἀπέλυσεν αὐτὸν ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ δὲ ἔτος 1943 ἀφῆρσεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου καὶ τῆς διδασκα-

1. Ὡς ἔχομεν ἐπισημάνει, «εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀναρίθμητοι φιλόσοφοι πυροδότησαν τὸ φιλοσοφικὸν τοῦς ἐνδιαφέρον ζεκινώντας με θεολογικὴ ἐνασχόλησις ἢ καὶ με εἰδικὰς θεολογικὰς σπουδὰς. Περιορίζομαι στὸ νὰ ὑπενθυμίσω γνωστὰ ὑπόμνητα θεθενώτων ἐκπροσώπων τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ στὸν ἐλληνικὸν χῶρον. Ὁ Θ. Βορέας ξεκίνησε ὡς Ὑφηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ὁ Χρ. Ἀνδρουτσος καὶ ὁ Ν. Λούβαρις ἦσαν Θεολόγοι-Καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ Ἱ. Θεοδωρακόπουλος ξεκίνησε ὡς σπουδαστὴς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς. Ὁ Εὐδ. Παπανουῖτσος ἦταν πτυχιούχος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς» (Εὐάγγελοῦ Δ. Θεοδωροῦ, Πανεπιστήμιον καὶ Θεολογία, Ἀθῆναι, 1987, σ. 46).

λίας ἐντὸς τῆς Γερμανίας. Τὸ 1945, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ Τρίτου Ράιχ, ἡ μεταπολεμικὴ γερμανικὴ κυβέρνησις ἐπανάφερεν αὐτὸν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ὡς καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Κολωνίας, ἔνθα ἐδίδασκε μέχρι τοῦ θανάτου του.

Ὁ Johannes Hessen παρουσίασε τεράστιον εἰς ἑκτασιν καὶ ἐξαίρετον εἰς ποιότητα συγγραφικὸν φιλοσοφικὸν ἔργον, ὅπερ, ἀναφερόμενον εἰς πάντας τοὺς ἐπὶ μέρους κλάδους τῆς Φιλοσοφίας, διακρίνεται διὰ τὴν μεθοδικὴν διάταξιν τῆς ὕλης, τὴν σαφήνειαν τῆς ἐκφράσεως καὶ τὸν κριτικὸν στοχασμόν. Ἐλπίζοντες, ὅτι ἐπὶ τῇ προσεχεῖ συμπληρώσει ἑκατονταετίας ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, θὰ εὖρωμεν εὐκαιρίαν, ἵνα παρουσιάσωμεν καὶ ἄλλας πτυχὰς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hessen², περιοριζόμεθα ἐν τῇ παρούσῃ εὐσυνόπτῳ μελέτῃ νὰ παρουσιάσωμεν τὰ κύρια σημεῖα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας αὐτοῦ, χρησιμοποιοῦντες πρὸ πάντων τὸ δίτομον ἱστορικὸν καὶ συστηματικὸν θρησκευτοφιλοσοφικὸν ἔργον αὐτοῦ Religionsphilosophie (τόμ. 1: Methoden und Gestalten der Religionsphilosophie καὶ τόμ. 2: System der Religionsphilosophie, München-Basel ²1955), ἀλλὰ καὶ ἄλλα φιλοσοφικά ἔργα αὐτοῦ, ἐν τοῖς ὁποίοις ὑπάρχουν ἀρκεταὶ παράγραφοι, συναρτῶμεναι πρὸς τοὺς προβληματισμοὺς τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας. Ὁ Johannes Hessen, ὢν ρωμαιοκαθολικός, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1914 ἱερεύς, ἐχειραφετήθη ἐκ τοῦ ἀπολύτου σχολαστικισμοῦ, ἐτήρησε κριτικὴν στάσιν ἀκόμη καὶ ἐναντι τοῦ μεμετριάσμενου νεοσχολαστικισμοῦ καὶ νεοθωμισμοῦ, ἀνανεώσας τὴν αὐγουστίνειον παράδοσιν. Οὕτως ἐκπροσωπεῖ θρησκευτοφιλοσοφικὴν κατεύθυνσιν, ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν Rudolf Otto³ καὶ Max Scheler⁴, τοῦθ' ὅπερ γίνεται ἰδίως αἰσθητὸν εἰς τὴν σύνδεσιν τῆς φιλοσοφικῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου⁵ μετὰ τῆς καθ' ὅλου Φιλοσοφίας τῶν ἀξιών⁶.

2. Πρὸ τινων ἐτῶν παρουσιάσαμεν εἰς ἑλληνικὴν μετὰφρασιν ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου τὸ ἔργον τοῦ Johannes Hessen, Der Sinn des Lebens (Τὸ νόημα τῆς ζωῆς) (Ἐκδόσεις Κ. Κακουλίδου, Ἀθῆναι).

3. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Rudolf Otto, Ἀθῆναι 1987.

4. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler, Ἀθῆναι, 1988.

5. Ἡ φαινομενολογικὴ μέθοδος, προϋποθέτουσα ἀπαλλαγὴν ἐξ a priori φιλοσοφικῶν σχημάτων καὶ προκαταλήψεων, προσπαθεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικειμένων. Ἡ θεὰ τῆς οὐσίας αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς φαινομενολογικῆς ἀναγωγῆς (Reduktion), τ.ἔ. διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν «φαινομένων», δηλαδὴ τῶν ἀντικειμένων τούτων ὑπὸ τὴν μορφήν, καθ' ἣν ταῦτα εἶναι ἀμέσως δεδομένα ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν. Ἡ ἀναγωγὴ αὕτη συνίσταται εἰς τὸ ὅτι παραμερίζεται τὸ στοιχεῖον τῆς hic et nunc (ὠπαρξέως), ἵνα προβληθῇ καθαρὰ καὶ ἀνόθευτος ἡ «οὐσία» αὐτοῦ (Περὶσσότερα βλ. ἐν Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 4-5).

6. Περὶ τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀξιών βλ. Ν. Ἰ. Λοῦβαρι, Ἀξίαι, Μεγ. Ἑλλην.

2. Ἡ διδασκαλία τοῦ J. Hessen περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

Ἡ Θρησκεία εἶναι, κατὰ τὸν Hessen, βιωματικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ "Ἅγιον (Lebensbeziehung des Menschen zum Heiligen)⁷. Τὸ "Ἅγιον δὲν εἶναι μόνον ἀξία, ἀλλὰ καὶ ὄν. Ὁ Θεὸς εἶναι ζῶσα προσωπικὴ δύναμις, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ συγχωνεύονται ἡ ἀξία καὶ τὸ εἶναι. Τὸ "Ἅγιον διὰ τοῦ ὄντικου χαρακτήρος αὐτοῦ εἶναι διάφορον τοῦ Ἀληθοῦς, τοῦ Ἀγαθοῦ καὶ τοῦ Καλοῦ. Ἐνῶ ταῦτα εἶναι ἰδέαι, αἵτινες εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθοῦν, τὸ "Ἅγιον εἶναι συγχρόνως ἀξία καὶ πραγματικότητα. Ἐν τῇ Θεότητι τὸ ἀπόλυτον εἶναι καὶ ἡ ἀπόλυτος Ἀξία ἀποτελοῦν ἀνωτέραν ἐνότητα. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μόνον τὸ «sumмум bonum», ἀλλὰ καὶ τὸ «ens a se» ἢ «ens realissimum». Εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Ἀγίου δὲν ἀνήκει μόνον τὸ πρὸς πᾶσαν μορφήν τοῦ Πανθεϊσμοῦ ἀντιτιθέμενον στοιχεῖον τοῦ ὑπερβατικοῦ χαρακτήρος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ. Ἐὰν ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης, κατὰ τὸν Hessen, δημιουργῇται διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ἀξιῶν, πολὺ περισσότερον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθῶμεν εἰς τὸ "Ἅγιον τὸ προσωπικὸν στοιχεῖον, διότι ἡ ἐσωτάτη φύσις καὶ οὐσία τοῦ Ἀγίου συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἐν αὐτῷ ταυτίζονται τὸ ἀπόλυτον εἶναι καὶ ἡ ἀπόλυτος Ἀξία, εἰς τὸ ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ἀπόλυτον ἀξιολογικὸν ὄν. Ὡστε ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι τὸ "Ἅγιον βιοῦται ὡς ὑπερβατικὴ καὶ προσωπικὴ ἀξιολογικὴ πραγματικότητα⁸.

3. Τὸ βίωμα τοῦ *mysterium tremendum* καὶ τοῦ *mysterium fascinosum*.

Ἐπειτα ὁ J. Hessen διὰ θαυμασίου ἀποδεικτικοῦ ὕλικου εἰλημμένου ἐκ τῆς Βίβλου κατοχυρώνει τὴν ὑπὸ τοῦ Rudolf Otto προβληθεῖσαν ἄποψιν

⁷ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 5, σ. 39-40. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ Τριὰς τῶν ὑψίστων ἀξιῶν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1946. Εὐ. Π. Παπανούτσου, Ἡθικὴ, Ἀθήνα 1949, σ. 294 ἐξ. Κωνστ. Σπετσιέρη, Αἱ ἀξίαι τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, Ἀθήναι, 1939. Εὐάγγελου Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1961. Τοῦ ἰδίου, Ἀξία, Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ., Συμπληρ. τόμ. Α', σ. 592-593. Τοῦ ἰδίου, Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας, τεῦχος Α', Εἰσαγωγικά-Γνωσιολογία-Γενικὴ Ἀξιολογία, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σ. 63 ἐξ. Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 2: Wertlehre, München 1958. Edgar Brightman, Nature and Value, New York 1945. R. B. Perry, Realms of value, Cambridge, Massachusetts 1954. Donald Walhout, The Good and the Realm of Values, Notre Dame, Indiana 1978.

⁷ Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 1, σ. 27.

⁸ Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 103 ἐξ., 109 ἐξ.

περὶ τοῦ ὅτι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα παρουσιάζει δύο πόλους, διότι ἐν αὐτῷ τὸ Θεῖον ἀφ' ἑνὸς ἐμφανίζεται ὡς *mysterium tremendum*, ὡς φοβερὸν δηλαδὴ μυστήριον, ὅπερ δημιουργεῖ τὴν ἱερὰν φόβον, τὸ εὐλαβικὸν δέος, τὴν ἄπωσιν, καὶ ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζεται συγχρόνως, ἐν διαλεκτικῇ ἀντιθέσει, ὡς *mysterium fascinosum*, δηλαδὴ ὡς γοητευτικὸν μυστήριον, ὅπερ θέλγει καὶ σαγηνεύει, δημιουργεῖ ἔλξιν καὶ πληροῦ χαρᾶς τὴν ψυχὴν. Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ὁ ἄνθρωπος συναισθάνεται ἑαυτὸν ὡς κτίσμα, ὡς δημιούργημα καὶ λαμβάνει συνείδησιν τῆς μικρότητος καὶ τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ὁ ἄνθρωπος συναισθάνεται τὸ "Ἅγιον ὡς φιλόστοργον πρόνοιαν, ὡς πανάγαθον Πατέρα".

Ὁ J. Hessen, προβάλλων μετὰ τοῦ R. Otto τοὺς δύο πόλους τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ὑπομνησκει ὅτι περὶ αὐτῶν ὠμίλησεν ἤδη ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» του, ὅταν εἶπε: «Τί εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ καταυγάζει ἐν ἐμοὶ καὶ πληττεῖ τὴν καρδίαν μου, χωρὶς νὰ βλάπτῃ αὐτήν; Καὶ φοικῶ (ριγῶ) (ἐνώπιον αὐτοῦ) καὶ ἀναφλέγομαι. Φοικῶ (ριγῶ), ἐφ' ὅσον εἶμαι ἀνόμιος πρὸς αὐτό. Ἀναφλέγομαι, ἐφ' ὅσον εἶμαι ὁμοιος πρὸς αὐτό» (*Quid est illum, quod interlucet mihi et percuit cor meum sine laessione? Et inhorresco et inardesco. Inhorresco in quantum dissimilis ei sum. Inardesco in quantum similis ei sum*)⁹.

4. Τὰ γνωστικὰ στοιχεῖα τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, κατὰ τὸν J. Hessen, δὲν συνδέεται μετὰ μιᾶς μόνον ψυχικῆς λειτουργίας, ἀλλ' εἶναι τι, ὅπερ καταλαμβάνει τὸ κέντρον καὶ τὸ βάθος τῆς προσωπικότητος καὶ δονεῖ τὰς ἐσωτάτας χορδὰς τῆς ψυχῆς. Ἡ Θρησκεία δὲν ἔχει τὴν ἑδραν αὐτῆς ἀποκλειστικῶς ἐν τῷ συναισθήματι, οὔτε ἐν τῇ νοήσει, οὔτε ἐν τῇ βουλήσει, ἀλλ' εἶναι μία λειτουργία τῆς ὅλης προσωπικότητος, καθ' ὅσον πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος μετέχουν αὐτῆς. Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς συνεργασίας τῶν διαφόρων ψυχικῶν λειτουργιῶν, τ.ἐ. τῶν διανοητικῶν, συναισθηματικῶν καὶ τῶν βουλευτικῶν. Τὸ θρησκευτικὸν βίωμα διαμορφοῦται ἀφ' ἑνὸς ὡς μία βουλευτικὴ ἐμπειρία τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου ὡς μία συναισθηματικὴ βίωσις τῆς ἀξίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκ τρίτου ὡς μία γνωστικὴ κατανόησις τῆς θείας πραγματικότητος, συντελουμένη πρὸ πάντων διὰ τῆς ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ὑπαρχούσης τρίτης πηγῆς γνώσεως, περὶ ἧς γίνεται λόγος ἐν τῇ καθ' ὅλου πλατωνικῇ καὶ αὐγου-

9. Αὐτόθι, σ. 111 ἐξ., 115 ἐξ.,

10. Αὐγουστίνου, *Confessiones* 11, 9. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 110. Πρβλ. Werner Gruhn, *Religionspsychologie* (Ψυχολογία τῆς Θρησκείας), μτφρ. Βασ. Ἐξάρχου, Ἀθήναι, 1938, σ. 143 ἐξ. Eivind Berggrav, Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς Θρησκείας, μτφρ. καὶ εἰσαγωγή Ν. Ἰ. Λούβαρι, Ἀθήναι, 1946, σ. 13-14.

στινείω φιλοσοφία¹¹. Ἡ πηγή αὕτη τῆς γνώσεως, ἣτις ὑφίσταται ἐκτὸς τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς στηριζομένης διανοητικῆς ἐργασίας, εἶναι, ὡς ἔχει ἤδη λεχθῆ, ἡ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, τὸ ἐσωτερικὸν βίωμα, ἡ ἄμεσος πνευματικὴ θέα. Ἡ διδασκαλία αὕτη, ὡς λέγει ὁ Hessen, δὲν εἶναι Ὑποκειμενισμός, διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δὲν εἶναι ὑποκειμενικὴ δημιουργία, ἀλλ' ἔχει ἀντικειμενικὸν χαρακτήρα, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ τὸ ὑποκείμενον ἴσταται ἔναντι ἐνὸς πραγματικοῦ ἀντικειμένου, ἔναντι τῆς ὑπερβατικῆς καὶ προσωπικῆς ἀξιολογικῆς πραγματικότητος τοῦ Ἀγίου¹².

Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἐξ ἐπόψεως γνωσιολογικῆς εἶναι, κατὰ τὸν J. Hessen, γνησία καὶ ἀξιόπιστος πηγὴ θρησκευτικῆς γνώσεως, διότι ὁμοιάζει εἰδολογικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ εἶδη τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας καὶ γνώσεως, τ.ἔ. πρὸς τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὸ ἄμεσον βίωμα τῆς καθ' ὅλου πραγματικότητος ἀφ' ἐνὸς καὶ πρὸς τὴν ἀξιολογικὴν ἐμπειρίαν ἀφ' ἐτέρου¹³. Ἡ εἰδολογικὴ αὕτη ὁμοιότης ἔγκειται ἀφ' ἐνὸς εἰς τὸν διαισθητικόν, μὴ δεκτικὸν λόγου καὶ παθητικόν πως χαρακτήρα τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ βιώματος καὶ ἀφ' ἐτέρου εἰς τὴν ἄμεσον βεβαιότητα αὐτοῦ. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ὁμοιότης ἐγγυᾶται, ὅτι, ὡς παρὰ τῇ ἀμέσῳ ἐμπειρίᾳ τῆς καθ' ὅλου πραγματικότητος καὶ παρὰ τῇ ἀξιολογικῇ ἐμπειρίᾳ, οὕτω καὶ παρὰ τῷ θρησκευτικῷ βιώματι καὶ τῇ θρησκευτικῇ ἐμπειρίᾳ πρόκειται περὶ γνησίας γνώσεως καὶ συλλήψεως πραγματικοῦ ἀντικειμένου¹⁴, ὅπερ ἐξ ἐπόψεως μεταφυσικῆς εἶναι τόσον ἡ πρώτη αἰτία τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ὅσον καὶ τὸ ἔσχατον θεμέλιον τοῦ ἰδεατοῦ κόσμου τῶν λογικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀξιῶν. Οὕτως ἐξ ἐπόψεως ἀξιολογικῆς ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι βιοῦμεν τὸν Θεόν, οὐ μόνον ὡς τὸ ἀπόλυτον ὄν (Ens a se, Ens absolutum)¹⁵, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ θεμέλιον πασῶν τῶν ἀξιῶν¹⁶. Ὁ Hessen ὑπομινύσκει καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκ τῶν αἰωνίων καὶ ἀμεταβλήτων ἐπὶ μέρους ἀληθειῶν τῆς Λογικῆς, τῶν Μαθηματικῶν, τῆς Ἡθικῆς καὶ τῆς Αἰσθητικῆς δυνάμεθα νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὴν

11. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, 'Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, Ἀθήναι, 1955, σ. 10 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως, Ἀθήναι, 1955, σ. 83.

12. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 299.

13. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, 'Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, σ. 16 ἐξ.

14. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 383-386.

15. Johannes Hessen, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 3: Wirklichkeitslehre, München-Basel 1950, σ. 316 ἐξ.

16. Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 2, σ. 298 ἐξ.

πηγὴν αὐτῶν, τὸν Θεὸν¹⁷. «Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πατρὶς τῶν ἀξιών. Εἰς αὐτὸν ἔχουν τὸ θεμέλιόν των ὅλοι αἱ ἀξίαι»¹⁸.

Ἐκ τούτων γίνεται κατανοητόν, ὅτι ἡ σχέσις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως δὲν εἶναι σχέσις ἀντιθέσεως. Ἡ μεταφυσικὴ ἰδίως γνώσις¹⁹ παρέχει ἐγγύησίν τινα, ὅτι αἱ ὑπὲρ λόγον θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι δὲν εἶναι παρὰ λόγον. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ πίστις καὶ ἡ γνώσις ἔχουν κοινὴν ρίζαν, διότι τὸ γινώσκον καὶ πιστεῦον ὑποκείμενον εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἐφ' ὅσον τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι τι, ὅπερ δονεῖ πάσας τὰς ἐσωτάτας χορδὰς τῆς ψυχῆς καὶ καταλαμβάνει τὸ κέντρον καὶ τὸ βάθος τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ Ἐγὼ ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ²⁰, καὶ ἐφ' ὅσον «ὄργανον διὰ τὴν Θρησκείαν... εἶναι ἡ ὅλη ψυχὴ καὶ ὁ ὅλος ἄνθρωπος»²¹, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ Θρησκεία περιέχει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, λογικὰ στοιχεῖα καὶ συνδέεται μετὰ τοῦ γνωστικοῦ παράγοντος. Ὡς ἐν παντὶ ἀξιολογικῷ βιώματι καθίσταται ἐμφανὲς τὸ γνωστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ «ἀναφορικότητι» αὐτοῦ, τ.ἐ. ἐν τῇ κατευθύνσει καὶ στροφῇ τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ ἀξιολογικὸν ἀντικείμενον, οὕτω καὶ ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι ὑπάρχει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ —ἔστω ἀτελής— θέα καὶ γνώσις τῶν θεῶν ἐνεργειῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀμέσου ἢ ἐμμέσου θείας ἀποκαλύψεως²².

Ἐν τοῖς ποικίλοις θρησκευτικοῖς ἐνεργήμασι τὸ ὑποκείμενον ἀντιδρᾷ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος αὐτοῦ. Τὰ ἐνεργήματα ταῦτα δὲν ἀνάγονται μόνον εἰς τὴν συναισθηματικὴν ἢ τὴν βουλευτικὴν σφαῖραν καὶ ἐπομένως δὲν ἔχουν μόνον μυστικὸν ἢ ἠθικὸν χαρακτῆρα, ἀλλ' ἔχουν σχέσιν τινὰ καὶ πρὸς τὴν γνωστικὴν καὶ διανοητικὴν σφαῖραν. Ἡ διὰ τοῦ «ἐγὼ» δημιουργουμένη ἐνότης τῆς συνειδήσεως καὶ προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖ, ὥστε καὶ ἡ διάνοια νὰ μετέχῃ παντὸς βιώματος. Οὕτως ἡ γινώσκουσα συνείδησις, ἐπὶ τῇ βάσει ἐσωτερικῆς νομοτελείας καὶ ἀναγκαιότητος, προσπα-

17. Περισσότερα σχετικῶς βλ. εἰς τὰ ἐξῆς: Johannes Hessen, Der augustinische Gottesbeweis, Münster 1920. Τοῦ Ἰδίου, Augustins Metaphysik der Erkenntnis, Berlin und Bonn 1931. Τοῦ Ἰδίου, Die Philosophie des hl. Augustinus, Nürnberg 1947. Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου, Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, σ. 27 ἐξ.

18. Johannes Hessen, Der Sinn des Lebens — Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἑλλην. μετάφρασις ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου, Ἀθήναι, σ. 60.

19. Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 2, σ. 291 ἐξ.

20. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104, ἐνθα ὑπάρχει παραπομπὴ καὶ εἰς τὸ ἔργον: W. Gruhn, Das Werterlebnis. Eine religionspsychologische Studie auf experimenteller Grundlage, Leipzig 1924, σ. 233.

21. A. Rademacher, Die Gottessehnsucht der Seele, München 1922, σ.

36. Johannes Hessen, αὐτόθι, σ. 105.

22. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 88 ἐξ., 167 ἐξ.

θεῖ νὰ εἰσδύσῃ λογικῶς εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τῆς σφαίρας τοῦ συγκεκριμένου βιώματος τοῦ Ἀγίου εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀφηρημένης ἐννοίας τοῦ Ἀγίου, ἀπὸ τῆς ἐμπερίας τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ πεποιθὴς καὶ πίστις ἐκφράζεται καὶ σχηματοποιεῖται εἴτε δι' ὄντολογικῶν «κρίσεων ὑπάρξεως» (Daseinsurteile, Existenzialurteile), τονίζουσῶν τὴν ὑπαρξιν τῆς θείας πραγματικότητος (λ.χ. «ὁ Θεὸς ὑπάρχει», «εἶναι τὸ Ens a se», «εἶναι τὸ Ens realissimum» κ.λπ.), εἴτε δι' ὄντολογικῶν «κρίσεων οὐσίας» (Soseinsurteile, Essentialurteile), καθορίζουσῶν ἀτελῶς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ (λ.χ. «ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, παντογνώστης, πανταχοῦ παρὼν» κ.λπ.), εἴτε δι' ἀξιολογικῶν «κρίσεων» (Werturteile), ἀποδιδουσῶν τῷ Θεῷ ἀξιολογικὰ κατηγορήματα καὶ ἠθικὰς ιδιότητας (λ.χ. «ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος, ἀγαθὸς κ.λπ.» εἶναι τὸ summum bonum, εἶναι τὸ Ens perfectissimum ἢ optimum, εἶναι τὸ mysterium tremendum καὶ τὸ mysterium fascinosum» κ.λπ.). Ἐνῶ ἡ δι' ὄντολογικῶν κρίσεων ἔκφρασις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ὄντολογικὸν στοιχεῖον καὶ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, ἡ δι' ἀξιολογικῶν κρίσεων διασάφῃς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸ ἀξιολογικὸν στοιχεῖον καὶ περιεχόμενον αὐτοῦ²³.

5. Ἀναλογικαί, συμβολικαί καὶ ἀνθρωπομορφικαί ἐκφράσεις.

Διὰ τῆς σχετικῆς λογικῆς κατανοήσεως καὶ διατυπώσεως τὸ περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος δύναται νὰ ἀνακοινωθῇ καὶ μεταδοθῇ εἰς τοὺς ἄλλους καὶ νὰ ἔχῃ ἀξίαν καὶ σημασίαν δι' αὐτούς. Ἐντεῦθεν καθίσταται ἐκδηλος ἡ ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς Θρησκείας θεμελιουμένη ἀναγκαιότης τῆς δημιουργίας τῶν δογμάτων, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ λογικὴ ἔκφρασις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀποκαλύψεως²⁴. Ἡ ἔκφρασις καὶ ἀνάπτυξις αὕτη γίνεται δι' ἀναλογικῶν, εἰκονικῶν καὶ συμβολικῶν ἐκφράσεων, αἵτινες παραπέμπουν εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀπροσίτου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν θεοῦ μυστηρίου, χωρὶς ὅμως νὰ εἰσδύουν εἰς αὐτό. Οὕτω, κατὰ τὸν Hessen, γίνεται κατανοητὴ ἡ λεγομένη «ἀποφατικὴ» ἢ «ἀρνητικὴ» θεολογία τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου²⁵ ἢ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου,

23. Περισσότερα σχετικῶς βλ. ἐν Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 1: *Wissenschaftslehre*, München-Basel 1950, σ. 129 ἐξ. Τοῦ Ἰδίου, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, σ. 174 ἐξ.

24. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, σ. 167 ἐξ.

25. Αὐτόθι, σ. 187. Πρβλ. Johannes Hessen, *Patristische und scholastische Philosophie*, Breslau 1922, σ. 39 ἐξ.

ἔστις ἐτόνιζε: «Deus ineffabilis est, facilius dicimus, quid non sit, quam quid sit»²⁶.

Μετὰ τοῦ καθ' ὅλου ἀναλογικοῦ καὶ συμβολικοῦ χαρακτῆρος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι στενωῶς συνηρημένους καὶ ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς αὐτῆς, ὅστις δημιουργεῖται διὰ τῆς χρήσεως ἀναλογιῶν καὶ συμβόλων εἰλημμένων ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης σφαίρας. Ἀλλ' ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις, κατὰ τὸν Hessen, δὲν πιέζεται ὑπὸ τῶν «ἀνθρωποπαθῶν» ἐκφράσεων, διότι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἰσχύει ἡ κλασσικὴ διατύπωσις τοῦ Jacobi, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον θεομόρφως· διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν Θεὸν ἀνθρωπομόρφως²⁷.

6. Σχέσεις Θρησκείας καὶ Φιλοσοφίας.

Ὁ J. Hessen δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ὑποδηλώσῃ τὰ γνωστικὰ στοιχεῖα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ἀλλ' ἐξετάζει καὶ εἰδικῶς τὰς μεταξὺ Θρησκείας καὶ Φιλοσοφίας σχέσεις, προσπαθῶν νὰ ἐπισημάνῃ τὸσον τὰς διαφοράς, ὅσον καὶ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ αὐτῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς διαφοράς, υἱοθετῶν τὰς ἀπόψεις τοῦ Max Scheler, τονίζει τὰ ἑξῆς: 1) Ἐνῷ ἡ Θρησκεία ἔχει ὡς ψυχικὴν πηγὴν τὴν ὁρμὴν πρὸς τὸ Ἅγιον καὶ τὸν πόθον τῆς σωτηρίας, ἡ Φιλοσοφία ἔχει ὡς ψυχικὸν ἐλατήριον τὴν τάσιν πρὸς τὴν γνῶσιν. 2) Ἐνῷ ἡ Φιλοσοφία ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν γνωστικὴν λύσιν τοῦ αἰνίγματος τοῦ κόσμου, ἡ Θρησκεία ἐπιδιώκει τὴν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἁμαρτίας, τοῦ πόνου καὶ τοῦ θανάτου. 3) Ὁ Θεὸς τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ὁ Θεὸς τῆς γνώσεως (Wissensgott), ἐνῷ ὁ Θεὸς τῆς Θρησκείας εἶναι ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας (Heilsgott). 4) Πηγὴ τῆς γνώσεως διὰ μὲν τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ἡ νόησις, διὰ δὲ τὴν Θρησκείαν ἡ ἐσωτερικὴ βιωματικὴ ἐμπειρία. 5) Ἐὰν ὁ προσωπικὸς τύπος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται ἡ Φιλοσοφία, εἶναι ὁ στοχαστὴς καὶ ἐρευνητὴς, ὁ προσωπικὸς φορεὺς τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος εἶναι ὁ ἅγιος, ὁ προφήτης καὶ ὁ μυστικὸς. 6) Ἡ κοινωνιολογικὴ μορφή τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ Σχολή, ἡ ὁποία προσφέρει φιλοσοφικὴν γνῶσιν, ἐνῷ ἡ κοινωνιολογικὴ μορφή τῆς Θρησκείας εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία προσφέρει τὴν σωτηριώδη ἀλήθειαν²⁸.

Ἀλλ' αἱ μεταξὺ Θρησκείας καὶ Φιλοσοφίας διαφοραί, κατὰ τὸν Hessen, οὐδὲν ὅπως σημαίνουν ἀντίθεσιν μεταξὺ αὐτῶν, καθ' ὅσον ἐκεῖναι, παρὰ τὰς δια-

26. Αὐτοῦ στίχου, Enarrationes in Psalmos 85, 12.

27. «Den Menschen bildend, theomorphisierte Gott, notwendig anthropomorphisiert darum der Mensch» (Jacobi), ἐν Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 2, σ. 188-189.

28. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 30-32. Max Scheler, Vom Ewigen im Menschen, Leipzig 1921, σ. 326 ἐξ. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler, Ἀθήναι 1988, σ. 8-10.

φορὰς ταύτας ἔχουν ἐσωτερικὴν συνάρτησιν καὶ κοινὰ σημεῖα: 1) Ἀμφότεραι ὑφoῦνται ὑπεράνω τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κινoῦνται ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἐρχόμεναι εἰς ὀξεῖαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἀρνούμενον πᾶσαν Μεταφυσικὴν «Θετικισμόν» (Positivismus). Σήμερον κατανοεῖται, ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἄρνησις τῆς Μεταφυσικῆς εἶναι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει Μεταφυσικὴ²⁹. 2) Ἐπειτα ὁ σύνδεσμος Ὁρησκείας καὶ Μεταφυσικῆς Φιλοσοφίας ἀφορᾷ καὶ εἰς τὸ ἀντικείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀμφότεραι τείνουν. Ἐὰν τὸ Ἀπόλυτον τῆς Μεταφυσικῆς καὶ ὁ Θεὸς τῆς Ὁρησκείας εἶναι διάφορα κατὰ τὴν οὐσίαν (essentia, Sosein), ὅμως ταυτίζονται κατὰ τὴν ὑπαρξιν (existentia, Dasein). 3) Ἡ Φιλοσοφία δύναται νὰ παρέχῃ τριπλὴν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν Ὁρησκείαν. Ἐν πρώτοις ἡ Φιλοσοφία συμβάλλεται, κατὰ τὸν Hessen, εἰς τὴν διὰ μεταφυσικῶν πρὸ πάντων στοχασμῶν θεμελίωσιν, δικαίωσιν καὶ κατοχύρωσιν τῆς ἀληθείας τῆς Ὁρησκείας. Δεύτερον ἡ Φιλοσοφία βοηθεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ὁρησκευτικῶν ἀληθειῶν καὶ τρίτον ὑποβοηθεῖ τὸν ἐξευγενισμόν τῶν ὁρησκευτικῶν παραστάσεων³⁰. 4) Ἡ Ὁρησκεία, κατὰ τὸν Hessen, δὲν ἐξυπηρετεῖται μόνον ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας, ἀλλὰ συγχρόνως ἐξυπηρετεῖ καὶ ταύτην, διότι θεμελιοῖ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀληθοῦς ἐν τῷ Θεῷ, δύναται νὰ καθαγιάζῃ πᾶσαν γνωστικὴν ἐνέργειαν, νὰ καταυγάξῃ ταύτην διὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ φωτός, νὰ λαμβάνῃ στάσιν κριτικὴν ἔναντι τῆς γνωστικῆς λειτουργίας καὶ νὰ ὁδηγῇ ταύτην καὶ τοὺς φορεῖς αὐτῆς εἰς τὴν τελείωσιν³¹.

7. Ἡ Ὁρησκεία ὡς θεμέλιον τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐφ' ὅσον, κατὰ τὸν Hessen, ὁ Θεὸς εἶναι τὸ θεμέλιον καὶ ἡ πηγὴ τῶν ἀξιών, ἐξηγεῖται διατὶ ἡ Ὁρησκεία εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ἀληθὴς θεμελίωσις τοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις εἶναι ἡ πραγμάτωσις τῶν ὑπερατομικῶν ἀξιών, ἰδίως τῶν ἀξιών τοῦ Ἀληθοῦς, τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ ἠθικῶς Ἀγαθοῦ. Ἡ σχέσις τοῦ Ἀγίου καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών δὲν εἶναι σχέσις ταυτισμοῦ, ἀλλὰ σχέσις θεμελιώσεως. «Τὸ Ἅγιον δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ Ἀληθές, τὸ Ἀγαθὸν καὶ τὸ Ὡραῖον, ἀλλὰ εἶναι ἰδιαιτέρα ἀξία. Εἶναι μεταλογικόν, μεταηθικὸν καὶ μετααισθητικὸν μέγεθος. Ἐναντι τοῦ κόσμου καὶ πασῶν τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών ἐμφανίζεται ὡς τὸ ὅλως ἀλλότριον (ganz Andere). Ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἴσταται ἐπέκεινα τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών, δύναται νὰ τὰς θεμελιώσῃ, νὰ εἶναι τὸ ἔσχατον θεμέλιον πασῶν τούτων... Τὸ μεταφυσικὸν ἀγκυροβόλημα τῶν πολιτιστικῶν ἀξιών εἶναι μεγίστης σημασίας διὰ τὸν πολιτισμόν»³².

29. Johannes Hessen, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 32-33.

30. Ἀὐτόθι, σ. 35-37.

31. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38-39.

32. Ἀὐτόθι, σελ. 71.

Ἡ Ὁρησκεία δύναται νὰ ἐξαγιαζέῃ καὶ καταυγάξῃ τὰς πολιτιστικὰς ἀξίας εἰς τρόπον ὥστε ἡ πολιτιστικὴ ἐνέργεια νὰ ἐξυψώνεται εἰς ὑψηλὴν πρὸς τὸν Θεόν, διεπομένη ὑπὸ τοῦ συνθήματος «ὁ πολιτισμὸς τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ πολιτισμοῦ» (Die Kultur der Seele ist die Seele der Kultur)³³. Διὰ τὸν Hessen ἡ Ὁρησκεία δύναται νὰ εἶναι ἐπίσης διαλεκτικῶς, κατὰ τὴν ἐκφρασιν τοῦ F. Gogarten, «κρίσις τοῦ πολιτισμοῦ» (Krisis der Kultur)³⁴, διότι οὗτος ἀξιολογεῖται καὶ κρίνεται ὑπὸ τῆς ὁρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἥτις τρόπον τινὰ δικάζει τὰς πολιτιστικὰς ἐκδηλώσεις³⁵.

8. Σχέσεις Ὁρησκείας καὶ Τέχνης.

Ἐκ τῶν τομέων τοῦ πολιτισμοῦ ὁ J. Hessen ἰδιαίτερος ἐπισημαίνει τὰς πρὸς τὴν Ὁρησκείαν σχέσεις τῆς Τέχνης καὶ τοῦ Ἑθικοῦ βίου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Ὁρησκείας καὶ Τέχνης, παρουσιάζονται ἐν πρώτοις αἱ μεταξὺ αὐτῶν ὁροθετικαὶ γραμμαί. Ἐὰν τὸ ὁρησκευτικὸν βίωμα δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἄνευ τοῦ σταθεροῦ προσανατολισμοῦ τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν σφαῖραν τοῦ Θεοῦ καὶ Ὑπερβατικοῦ, ἀντιθέτως τὸ καλλιτεχνικὸν βίωμα δύναται νὰ εἶναι τέλειον ἐντὸς τῆς ἐμμόνου περιοχῆς τῶν ἐνδοκοσμικῶν αἰσθητικῶν φαινομένων. Ἐπειτα, ἐὰν δὲν δύναται νὰ νοηθῇ Ὁρησκεία ἄνευ πίστεως εἰς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι διὰ τὸν πιστὸν τὸ ὄντως ὄν, ἀντιθέτως ἐν τῷ καλλιτεχνικῷ βίωματι ἡ ψυχὴ ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὴν πραγματικότητα τοῦ ἰδεατοῦ περιεχομένου τῶν πλασματικῶν ἀντικειμένων του. Ἄν δὲν νοῆται Ὁρησκεία ἄνευ πίστεως εἰς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀντιθέτως εἶναι ἀδιάφορον ἐὰν ὁ Πάρσιφαλ τοῦ Βάγνερ ἢ ὁ Φάουστ τοῦ Γκαίτε ὑπῆρξαν ἢ ὄχι ἱστορικὰ πρόσωπα³⁵.

Αἱ διαφοραὶ αὗται μεταξὺ τῆς ὁρησκευτικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς σφαίρας δὲν σημαίνουν, ὅτι δὲν ὑπάρχουν μεταξὺ αὐτῶν καὶ πολλὰ σημεῖα ἐπαφῆς, συνδέσμου καὶ ἀλληλοβοηθείας. Ποῖα εἶναι ταῦτα; Ἡ Τέχνη δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς γέφυρα, ἥτις ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Ὁρησκείαν. Πᾶν γνήσιον καὶ βαθὺ καλλιτεχνικὸν βίωμα δύναται νὰ δονήσῃ καὶ τὰς ὁρησκευτικὰς χορδὰς τῆς ψυχῆς μας, νὰ ψιθυρίσῃ: «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» καὶ νὰ ἀναφλέξῃ τὴν νοσταλγίαν τῆς λυτρώσεως. Ἐπειτα ἡ Τέχνη εἶναι μέσον ἐκδηλώσεως τῶν ὁρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ πνευματικῆς-συμβολικῆς παραστάσεως τῆς θείας πραγματικότητος. Ἡδὴ ὁ Πλάτων ἐχρησιμοποίησε τὴν ἰδέαν τοῦ Ὡραίου, διὰ νὰ προσδιορίσῃ ἐν τῷ «Συμπόσιῳ» τοῦ Θεῖου, ὕπερ ὡς ἀπόλυτον Κάλλος ὑπάρχει αἰώνιον καὶ δὲν ὑπόκειται οὔτε εἰς γένεσιν, οὔτε εἰς ἀφανισμόν, οὔτε εἰς

33. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 71-73.

34. Αὐτόθι, σ. 70, 74-75.

35. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 59-63.

αὐξήσιν, οὔτε εἰς ἐλάττωσιν. Βεβαίως αἱ διάφοροι καλλιτεχνικαὶ μορφαί, ὅταν χρησιμεύουν ὡς ἐποπτικὰ μέσα ἐκφράσεως τῆς Θρησκείας, εἶναι μόνον σύμβολα, ἅτινα ἀπλῶς ὑποσημαίνουν τὸ Θεῖον, χωρὶς νὰ δύνανται νὰ καταστήσουν προσιτὴν τὴν οὐσίαν Του, ἥτις εἶναι τι μετααισθητικόν³⁶. Ἀλλ' ἡ Θρησκεία δὲν ὠφελεῖται μόνον ἐκ τῆς Τέχνης, ἀλλὰ συγχρόνως παρέχει εἰς αὐτὴν πολλὰς ὑπηρεσίας. Οὕτω δεικνύει ἀναρίθμητα θέματα καλλιτεχνικῆς ἐμπνεύσεως. Ἐπὶ πλέον ὑποβοηθεῖ τὴν δημιουργίαν καθαρῶν καλλιτεχνικῶν βιωμάτων, τὰ ὅποια δὲν νοθεύονται ὑπὸ ἡδονιστικῶν ἢ χρησιμοθηρικῶν ροπῶν καὶ ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ συναρτῶνται πρὸς τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν ζωὴν³⁷.

9. Σχέσεις Θρησκείας καὶ Ἠθικοῦ βίου.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Θρησκείας καὶ Ἠθικοῦ βίου, ὁ J. Hessen τονίζει μὲν ὅτι ἐκάστη τῶν περιοχῶν τούτων ἔχει αὐτοτέλειαν καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὴν ἄλλην³⁸, ἀλλὰ παραλλήλως ἐξαίρει τὰς στενὰς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις καὶ συναρτήσεις. Οὕτως ὁ ἠθικὸς βίος ἀφ' ἑνὸς δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν δημιουργίαν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ δύναται νὰ εἶναι σημεῖον ἐπαφῆς μετὰ τῆς Θρησκείας καὶ ἀφ' ἑτέρου παρέχει εἰς αὐτὴν δυνατότητας ἐκφράσεως καὶ δυναμικῆς ἐνεργείας³⁹.

Ἐξ ἄλλου ἡ Θρησκεία δημιουργεῖ δραστικὰ βουλευτικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἐμπλουτίζει καὶ ἀνακαινίζει τὸ περιεχόμενον τῶν ἠθικῶν κανόνων, καθιστᾷ συνειδητὴν τὴν ὀρθὴν ἱεραρχικὴν κλίμακα αὐτῶν καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐναρμόνισιν Θεονομίας καὶ Αὐτονομίας⁴⁰.

Ἡ αὐτονομία τῆς καθαρᾶς καὶ ὑγιοῦς συνειδήσεως ἐξευγενίζεται, κατὰ τὸν J. Hessen, ὅταν πραγματῶνῃ τοὺς ἐξῆς λόγους τοῦ Γκαίτε:

«Μέσα εἰς τὰ καθαρὰ βάθη τοῦ στήθους μας
Σφαδάζει μία προσπάθεια,
Νὰ ἀφοσιωθῶμεν ἀπὸ εὐχαριστίαν ἐκουσίως
Εἰς κάτι Ἀνώτερον, Καθαρώτερον, Ἀγνωστον.
Ὅνομάζομεν αὐτό: εὐσέβειαν»⁴¹.

36. Αὐτόθι, σ. 63-65.

37. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 66. Πρβλ. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, Ἑλευθερία καὶ Τέχνη, Ἀθήνα 1976, σ. 44-50.

38. Johannes Hessen, Ethik-Grundzüge einer personalistischen Wertethik, Leiden 1954, σ. 28 ἐξ.

39. Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 2, σ. 51-55.

40. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 55-59.

41. Johannes Hessen, Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, σ. 44.

Ἀναφερόμενος ὁ J. Hessen εἰς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Γκαϊτε, προσθέτει τὰ ἑξῆς:

«Ὅ,τι ἐκφράζει ὁ Γκαϊτε εἰς τοὺς στίχους αὐτοῦς, ἐξέφρασεν ἀκόμη καλύτερον εἷς ὀρησκειτικὸς ἄνθρωπος (homo religiosus), ὁ ὁποῖος ἐγνώριζεν ἄριστα τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ δι' αὐτὸ ἔχει τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἀρμοδιότητος, διὰ τὸ νὰ ὁμιλῇ δι' αὐτά. Ἐννοῶ τὸν Αὐγουστίνον καὶ τὸν βαθὺν λόγον του, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν «Ἐξομολογήσεων» του καὶ δίδει μὲ μίαν σύντομον ἐκφρασιν τὸ «μοτίβο» αὐτῶν: *Fecisti nos, Domine, ad Te; et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in Te* (Διὰ Σέ, ὦ Θεέ, μᾶς ἐδημιούργησες· καὶ εἶναι ἀνήσυχος ἡ καρδιά μας μέχρις ὅτου ἀναπαυθῇ εἰς Σέ). Ὡς ἐν σχόλιον εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ἀντηχεῖ ἡ φράσις τοῦ Kierkegaard: «Ὅπως τὸ βέλος τοῦ γυμνασμένου σκοπευτοῦ, ὅταν φεύγῃ ἀπὸ τὴν φάρετραν, οὐδεμίαν ἡσυχίαν ζητεῖ διὰ τὸν ἑαυτὸν του, πρὶν φθάσῃ εἰς τὸν σκοπὸν του, τοιοῦτοτρόπως ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἡσυχίαν, πρὶν εὐρεθῇ πλησίον τοῦ Θεοῦ»⁴².

42. Ἐνθ' ἄνωτ.